

УДК 329.275+332

О.В. КУЗНЕЦОВА

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У РОБОТІ ЄВРОРЕГІОНІВ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ)

Кузнецова Олена Володимирівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту

У статті з'ясовані місце та роль громадських об'єднань в українсько-російському співробітництві в рамках єврорегіонів. Доведено, що активізація діяльності громадських об'єднань у різних напрямках сприятиме ефективній роботі прикордонних територій.

Ключові слова: єврорегіон, українсько-російське прикордонне співробітництво, громадське об'єднання.

В статье определяются место и роль общественных объединений в украинско-российском сотрудничестве в рамках еврорегионов. Доказано, что активизация деятельности общественных объединений по различным направлениям способствует эффективной работе приграничных территорий.

Ключевые слова: еврорегион, украинско-российское сотрудничество, общественное объединение.

The role of public associations in the Ukrainian and Russian border-line region cooperation is determined in article. It is proved that the activity of public associations in the different spheres increases the effectiveness of cooperation in border-line regions.

Key words: euroregion, Ukrainian and Russian border-line region cooperation, public association.

© О.В. Кузнецова, 2012

Постановка проблеми. Взаємна зацікавленість у співпраці України та Росії обумовлена не тільки наявністю господарюючих суб'єктів з технічно взаємопов'язаним виробництвом та інфраструктурою, які створювались протягом довгого періоду, але й об'єктивною необхідністю їх зберігання, підтримування та подальшого розвитку на взаємовигідній основі. Це й визначає високий потенціал розвитку прикордонного співробітництва між двома країнами. Перспективним у цьому напрямі є співробітництво у форматі єврорегіонів, яке може стати ефективним інструментом для розвитку соціально-політичних та економічних відносин. Європейський досвід такої співпраці вже продемонстрував свої позитивні сторони, але Україна в повній мірі не використовує переваги від прикордонного співробітництва в рамках єврорегіонів. Прискорити та активізувати роботу єврорегіонів можуть громадські об'єднання. Саме розгляду місця громадських об'єднань щодо пошуку ефективних методів функціонування єврорегіонів на українсько-російському кордоні і присвячена ця стаття.

Модель «регіони активного прикордонного співробітництва», як і взагалі активізація прикордонного співробітництва, є перспективним напрямом у розвитку взаємовідносин між сусідніми країнами. Ці зв'язки можуть максимально відповідати місцевим потребам, є більш мобільними, не потребують багатьох погоджень на високому рівні. Якщо проаналізувати європейський досвід у роботі єврорегіонів, то можна зробити висновок, що як модель прискореного регіонального розвитку з урахуванням особливостей прикордонних територій, вони стали ефективним інструментом зовнішньої політики. З дев'яти єврорегіонів, створених за участю України, на українсько-російському кордоні працюють чотири – «Дніпро», «Слобожанщина»,

«Ярославна» та «Донбас». Не розглядається створений у 2008р. єврорегіон «Чорне море», до якого, крім України та Росії, входять ще багато країн – Вірменія, Азербайджан, Болгарія, Грузія, Греція, Молдова, Румунія та Туреччина. У 2010р. було запропоновано створити більш локальний єврорегіон за участю Автономної Республіки Крим та м. Севастополь і Краснодарського краю [1], метою якого могла б бути активізація транзитних можливостей українських портів та енергетичні проекти у Чорноморсько-Каспійському регіоні. Однак до сьогоднішнього дня ця пропозиція не розроблялась, тому теж залишилась без нашої уваги.

Кількість створених українсько-російських єврорегіонів не переходить, на жаль, у якість. Значного економічного зростання у рамках роботи єврорегіонів не відбувається. Їх потенціал залишається незадіяним, тому і виникла необхідність вивчити існуючий досвід, порівняти і узагальнити його, а головне – окреслити основні заходи з боку громадських об'єднань щодо підвищення ефективності функціонування єврорегіонів. На наш погляд, громадські об'єднання мають можливість докладати більше зусиль для посилення співробітництва прикордонних територій у форматі єврорегіонів. І саме в цьому полягає актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальненню досвіду розвитку єврорегіонів в Україні та розробці напрямів підвищення їх ефективності присвячені роботи багатьох авторів, саме співпрацю України та Росії у форматі єврорегіонів досліджували такі вчені, як А.П.Голіков [2], О.М.Кірюхін [3], В.А.Колосов [4], С.В.Мельник [5], П.О.Черномаз [6]. Серед тих, хто звернув увагу на політичний вимір цієї проблеми – О.В. Железняк [7], Є.В. Рябінін [8], С.С. Троян [9]. Але роботи цих та багатьох інших авторів, які внесли певний

науковий вклад у дослідження актуальних проблем євро регіонів, не охоплюють усієї сукупності та потребують подальшого вивчення та деталізації, насамперед залучення громадських об'єднань до практичної реалізації проектів прикордонної співпраці.

Мета дослідження. З'ясування ролі громадських об'єднань щодо активізації діяльності євро регіонів на прикордонних територіях України та Росії, а саме – реалізації проектів у різних сферах співробітництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розташування України на традиційно торгівельно-транспортних шляхах може дозволити їй на кожному із своїх кордонів побудувати ефективну взаємодію між прикордонними територіями. Але співпраця з європейськими регіонами, які випереджають у розвитку, зменшує якість ефективного співробітництва з ними.

Так, наприклад, різний ступінь розвиненості транспортних систем, стандартів з якості товарів, темпів адміністративних реформ, відмінності у митному та податковому законодавстві, банківській сфері, гальмують активне співробітництво. З Російською Федерацією багатьох цих проблемних питань немає, бо наші країни мають досвід тісної кооперації у рамках єдиного народногосподарського комплексу в минулому, відносно ідентичну нормативно-правову базу, близький за рівнем розвитку прикордонної та транспортної інфраструктур та інше.

Щодо нормативно-правового регулювання прикордонного співробітництва двох країн, то була продовжена до 2016 р. дія Програми міжрегіонального та прикордонного співробітництва України та Російської Федерації, яка реалізується на основі Угоди між Урядами України та РФ про співробітництво прикордонних областей від 27.01.1995 р. [10]. У 2004р. в Україні був прийнятий закон «Про транскордонне співробітництво» [11], а в Росії тільки проходить стадію другого читання ФЗ «Про прикордонне співробітництво». До того ж, населення прикордонних територій є послідовним прибічником поглиблення співпраці сусідніх країн по різних напрямках. Тому їх залучення до роботи у громадських об'єднаннях посилить активізацію співпраці у форматі євро регіонів.

01.01.2013 р. набуде чинності Закон України № 4572-VI від 22.03.2012 р. «Про громадські об'єднання», в якому зазначено, що громадське об'єднання – «це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів» [12]. Документом визначено також право громадських об'єднань на участь у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування для проведення консультацій та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності.

Як уже зазначалося, для аналізу були взяті чо-

тири українсько-російські євро регіони – «Дніпро» (не враховуючи Гомельську область Республіки Білорусь), «Слобожанщина», «Ярославна» та «Донбас» (див. табл. 1).

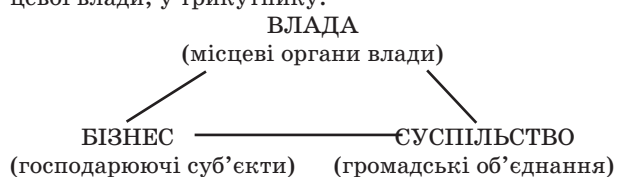
Таблиця 1 – Характеристика українсько-російських євро регіонів

Назва євро регіону	Область, яка входить до складу	Дата створення	Площа області (тис. кв.км)	Населення (млн.)
Слобожанщина	Белгородська	07.11.03	27 134	1 533
	Харківська		31 415	2 743
			58 549	4 276
Ярославна	Курська	24.04.07	29 997	1 127
	Сумська		23 834	1 149
			53 831	2 276
Дніпро	Брянська	29.04.03	34 857	1 278
	Чернігівська		31 865	1 152
			66 722	2 430
Донбас	Ростовська	29.10.10	100 967	4 278
	Луганська		26 683	2 581
	Донецька		26 517	4 390
			154 167	11 249

Загальна площа чотирьох євро регіонів складає 333269 тис. кв. км, а чисельність населення – 20231 млн., що свідчить про наявність потенціалу для розвитку та ефективного співробітництва цих територій. Чому ж існуючий потенціал у відношеннях не веде до покращення життя населення прикордонних територій? Чому багато угод прикордонного співробітництва являють собою лише протоколи про наміри та мають більш декларативний характер? Є чимало питань, спробуємо відповісти на них.

Як уже було відзначено, відносини на рівні регіонів більш мобільні. Це доводить і концепція конкурентного федералізму А. Бретона, метою якого є розвиток відносин між центром та субфедеральними органами влади на основі регіонального підпорядкування економічних суб'єктів, які намагаються функціонувати у найбільш вигідних умовах [13, с. 18-41]. Учасники регіональних відносин здатні до імпліцитних знань («tacit knowledge») та мають можливість пристосовуватися до змін умов більш мобільно та динамічно. Господарюючи суб'єкти мають певну свободу та важелі реагування, а саме: вплив на формування виборчих органів влади, пошук регіонів з більш привабливим інвестиційним кліматом, безпосередня участь у вирішенні місцевих соціально-економічних проблем, сприяння їх вирішенню або інші дії у реалізації рішень владних структур [7, с. 68-71]. Тому

владі досягти швидкої фінансової стабілізації не вдасться, якщо своєчасно не вирішувати локальних проблем. Регіональна влада має «продавати свої послуги» економічним суб'єктам в обмін на податкову компенсацію та регіональну активність. Це можуть бути нормативно-правові акти, гарантування соціальних виплат, надання місцевими органами виконавчої влади режиму сприяння розвитку підприємств, податкових стимулів, тобто усіх економічних методів, щоб не допустити соціально-політичної напруги. Якщо якість «товару – послуги продавця (влади)» не задовольняє його потреби, він може відмовитися від «послуг» шляхом голосування за іншу політичну команду або зареєструвавшись в іншому регіоні. Тому у ринковій економіці необхідно, зберігаючи соціальну згоду, підтримувати комфортні умови для ведення бізнесу з боку місцевої влади, у трикутнику:

Громадські об'єднання отримують можливість впливати на рішення на початковій стадії, уникаючи ризиків та системних загроз. Організаційні заходи неможливі без участі та співпраці з місцевими органами влади, тому що вони володіють усією фактичною інформацією. Разом з тим існує нагальна потреба перерозподілу обсягів повноважень між центральною та регіональною владою, що не повинно послабити державну владу, але разом з тим для сталого ефективного розвитку євро регіонів центральна влада має надати певні права з вузького кола міжнародних питань органам місцевого самоврядування. Місцеві бюджети не мають достатніх коштів для реалізації прикордонних проектів. Підприємства малого та середнього бізнесу не мають достатніх зворотних ресурсів для проведення митних та валютно-експортних операцій. Допомогу місцевій владі можуть надати Торгово-промислові палати прикордонних областей, асоціації та інші суспільно-громадські організації.

Чітко усвідомлена мета при створенні євро регіону та розуміння того, яким чином вдасться прискорити економічний розвиток прикордонних територій, зможе підвищити конкурентоспроможність, забезпечити зайнятість та відповідний рівень добробуту населення.

Слід виокремити п'ять основних сфер діяльності євро регіонів та проблемні питання сьогодення, на які консультативно-рекомендаційну допомогу можуть надати громадські об'єднання. Це питання соціально-економічного блоку, окремо виділимо як найголовніший з огляду транзитних можливостей України транспортно-логістичний блок, комплекс туристично-рекреаційних послуг, блок спільних екологічних проблем, освітньо-науковий та культурний блок. У першу чергу, визначимо спільні для всіх євро регіонів проблеми, потім згрупуємо по вищеназваних блоках шляхи подолання та заходи, які можуть бути вжиті громадськими

об'єднаннями для вирішення актуальних проблем прикордонних територій (див. табл. 2).

Проблемні питання, які потребують свого вирішення для налагодження ефективної роботи українсько-російських євро регіонів:

- низька конкурентоспроможність регіональних виробників, низький рівень їх інноваційної активності, експорт сировинних товарів; нерозвинута інфраструктура прикордонної взаємодії виробників та переробників;
- утруднене просування продукції регіональних виробників, насамперед суб'єктів малого та середнього бізнесу, на зовнішні ринки;
- нерозвинута інфраструктура інформаційно-консультативного забезпечення щодо зовнішньоекономічної діяльності підприємств малого бізнесу;
- наявність адміністративних бар'єрів, бюрократичних перепон для внутрішніх та зовнішніх інвесторів;

Таблиця 2 – Основні напрями діяльності українсько-російських євро регіонів

Назва євро регіону	Основні проекти діяльності євро регіону
ДНІПРО	<ul style="list-style-type: none"> • будівництво міжнародного транспортного коридору «Чернігів-Брянськ-Гомель», в якому зацікавлені і європейські партнери • удосконалення міжнародного транспортного коридору №9, а саме: узгодження наскрізної ставки зборів і платежів та використання сучасних інформаційних технологій для обробки вантажів
СЛОБОЖАНЩИНА	<ul style="list-style-type: none"> • створення фармацевтичного кластеру Євро регіону «Слобожанщина», створення транспортного та туристичного кластерів • співробітництво у будівельній сфері, наприклад спільне виробництво газоселікатного утеплювача • будівництво логістичних терміналів та обхідних шляхів на транскордонній магістралі Харків-Белгород з метою зниження її завантаженості • реалізація проектів оздоровлення басейнів Сіверського Донця та р.Лопань

ЯРОСЛАВНА	<ul style="list-style-type: none"> • співробітництво агропромислових комплексів двох областей • проведення багатогалузевих виставок-ярмарків, спрямованих на розширення співпраці підприємств малого та середнього бізнесу • двостороння активізація молодіжної політики на регіональному рівні, проведення зльотів-форумів військово-патріотичного виховання, днів Партизанської слави, днів Перемоги • узгодження проектів в екологічній сфері, а саме: щодо перероблення та утилізації відходів в Сумській області та захисту лісів, водних угідь, ландшафтного і біорізноманіття в Курській області
ДОНБАС	<ul style="list-style-type: none"> • створення міжнародного експортно-транспортного (логістичного) комплексу, а саме: реалізація логістичної ініціативи м. Гуково, відкриття міжнародного багатофункціонального автодорожнього переходу біля м. Гуково • заходи з очищення р. Сіверський Донець, Азовського моря • координація дій у сфері металургії, вугледобування, агропромислового комплексу, залучення інвестицій

- недостатня інвестиційна привабливість прикордонних периферійних територій;
- наявність нелегальної зайнятості, високий рівень безробіття, особливо у сільській місцевості, нерегульованість міграційних потоків на ринку праці;
- незадовільний стан доріг, невідповідність пунктів перетину кордону, занепад водного транспорту;
- несистемне використання туристично-рекреаційного комплексу, низький рівень інфраструктури; відсутність маркетингової стратегії з представлення єврорегіонів як територій сприятливих для туризму та відпочинку;
- низька інноваційна активність науково-дослідницьких установ, моральна та фізична спрацьованість обладнання;
- нестача висококваліфікованих кадрів, їх відтік за кордон або у більш розвинуті регіони;
- відсутність координації та кооперації науково-дослідницьких інститутів та виробничих підприємств;

- невідповідна техніко-технологічна, інституціональна, кадрова та маркетингова бази екологізації на регіональному рівні;

- техногенний вплив на екологію, забруднення навколишнього середовища, виснажування ґрунту, накопичення побутових відходів.

Пропонуються наступні заходи, в яких зможуть брати участь громадські об'єднання, щоб активізувати роботу єврорегіонів:

соціально-економічна сфера:

- пошук шляхів підвищення ефективності соціальної інфраструктури прикордонних територій, наприклад через спільне використання;

- участь у проведенні спільних виставок-ярмарків, інтегрованих майданів з метою розвитку ділових контактів виробників та споживачів продукції, що сприятиме встановленню прямих торговельних зв'язків, а також науково-промислових форумів, семінарів, нарад з вивчення та узагальнення досвіду;

- залучення нових учасників зовнішньоекономічної діяльності із місцевих підприємств;

- стимулювання кооперації підприємств сільгосппродукції, насамперед малого бізнесу;

- надання інформації потенціальному споживачам про регіональних виробників та експортерів щодо попиту на продукцію та послуги, а також формування ділової репутації та надійності партнерів, що збільшить ефективність заходів державної підтримки експорту;

- стимулювання виходу підприємств малого та середнього бізнесу на зовнішні ринки, підтримка підприємницької ініціативи, консультативна допомога (участь у роботі семінарів з оформлення митних процедур, експортних операцій, питань відшкодування ПДВ), пошук та організація ділових зустрічей з іноземними партнерами;

- виховання відповідного рівня підприємницької культури, їх професійної підготовки;

- сприяння доступу малого бізнесу до нових технологій, пошук програм надання грантів, фінансової допомоги;

- відбір найбільш перспективних інвестиційних проектів єврорегіонів, їх інформаційна підтримка, створення інтегрованого блоку спільних проектів та структури з їх реалізації;

- видавництво промислово-аграрних довідників;

- проведення ярмарків вакансій випускників ВУЗів;

- допомога у створенні умов прийому мігрантів, їх адаптація та інтеграція;

транспортно-логістична сфера:

- модернізація системи взаємодії різних видів транспорту, створення зон сервісного обслуговування та транспортно-логістичних терміналів;

- уніфікація технічних стандартів та транспортних технологій, режиму транзитних перевезень вантажу та пасажирів із залученням науковців-юристів;

- розвиток інформаційного забезпечення та системи транспортно-експедиційного обслуговування;

туристично-рекреаційна сфера:

- розвиток ділового та культурно-пізнавально-

го, насамперед етнографічного, туризму, екскурсій вихідного дня, морського відпочинку, сільського зеленого туризму;

- розробка спільних туристичних проектів та їх просування на внутрішніх і зовнішніх ринках;

- видання довідника туристичних об'єктів, які розташовані на прикордонних територіях;

- формування туристичних маршрутів як культурно-пізнавальних, так і рекреаційних;

екологічна сфера:

- роз'яснювальна робота з питань забруднення довкілля, насамперед серед молоді, надання інформації про можливі загрози навколишньому середовищу;

- допомога у проведенні спільних заходів щодо запобігання та ліквідації спалахів захворювань тварин;

- розробка та реалізація заходів з покращення екологічного, гідрологічного та санітарного стану природних об'єктів;

- розробка моделей та схем щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, підготовка картографічних матеріалів, пропозицій щодо природокористування та рекреаційних зон, організація експертиз та інформаційно-аналітичних оглядів, реалізація видавничої діяльності;

- дослідження забруднення довкілля та утилізації відходів, моніторинг ґрунту, водних ресурсів, викидів в атмосферу;

- створення спільних баз даних про рослинний та тваринний світ, збільшення кількості об'єктів природоохоронного фонду;

- контроль за випадками браконьєрства, перетину кордону з тваринами, особливо занесених у Червону книгу, торгівлю рідкісними рослинами, вирубуванням цінних порід дерев, синхронізацією полювання, захист шляхів міграції тварин та нерестовищ;

- підвищення рівня суспільної свідомості щодо екологічних питань, проведення просвітницьких заходів у ЗМІ, фотовиставок, фестивалів, олімпіад, конкурсів;

науково-освітня та культурна сфери:

- підтримка створення спільних інноваційних підприємств, виходячи із спеціалізації та наявних науково-дослідницьких проектів, які існують на прикордонних територіях;

- створення механізму технологічного співробітництва, обміну технологіями, проведенню спільних робіт, надання грантів, проведення наукових конференцій, робочих зустрічей;

- налагодження зв'язків між учбовими закладами, допомога у підготовці та перепідготовці спеціалістів, обміну студентами, їх стажуванні, сприяння визнанню дипломів;

- зберігання та розвиток культурно-історичної

спадщини, музейних та бібліотечних фондів;

- популяризація багатонаціонального культурного спадку, залучення до культурного співробітництва нових творчих колективів, молоді;

- організація заходів театрального мистецтва та фольклору, музейних або художніх виставок;

- підтримка соціально-культурного співробітництва між школами, молодіжними або спортивними об'єднаннями, а також зібрань людей похилого віку;

- проведення спільних спортивних змагань, обмін тренерськими та спортивними делегаціями, спільне використання спортивних споруд.

Основну увагу громадські об'єднання мають звернути на вирішення актуальних проблем в екологічній та науково-культурній сферах, тому що державні органи більш зацікавлені у покращенні економічної та транспортної складових у діяльності євро регіонів.

Громадські об'єднання також мають спрямувати свої зусилля на практичну реалізацію з покращення перетину кордону жителями прикордонних територій (наприклад, через створення служби юридичної допомоги).

Висновки. Політичними особливостями євро регіонів є те, що вони не діють проти інтересів національної держави, не замінюють зовнішньополітичні функції держави та вони не є наддержавними утвореннями. Головною умовою гармонізації законодавств є дотримання норм національних законодавств та поважання міжнародних зобов'язань учасників євро регіонів, а також урахування позитивного досвіду інших євро регіонів. Має бути сформована стратегія результативного розвитку співпраці у рамках євро регіонів, яка базуватиметься на об'єднанні зусиль та можливостей владних структур, ділових кіл та громадських організацій двох країн, а також налаштування та підтримка місцевих ініціатив для розвитку прямих прикордонних контактів між територіальними громадами.

Прикордонні території на відміну від «внутрішніх» регіонів майже кожен день вирішують питання спільного розвитку та експлуатації виробничої та невиробничої інфраструктури (засоби зв'язку, місцевий транспорт, прикордонна торгівля, трудова міграція, екстрена медична допомога, надзвичайні ситуації, природокористування, вирішення санітарно-епідеміологічних проблем, регулярні гуманітарні та побутові зв'язки населення. Вирішення цих питань має бути оперативним, але вони носять зовнішньополітичний характер.

Перспективний розвиток євро регіонів можна активізувати через залучення до прикордонного співробітництва провідних наукових установ України та Росії, міжнародних організацій та фондів, широкого кола представників бізнесу і громадськості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вадим Колесниченко в Брюсселе предложил создать экономический еврорегион «Русское море». 10 декабря 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://r-u.org.ua/recomend/3262-news.html>
2. Голиков А.П., Черномаз П.А. Украинско-российское пограничье – зона мира и сотрудничества // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць у 2-х ч. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2008. – Вип. 72. – Ч. I. – С. 110-114.
3. Кірюхін О.М. Транскордонне співробітництво у російсько-українських відносинах / Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки 2006: Монографія. – К.: НІСД, 2006. – С. 432-438.
4. Колосов В.А., Кірюхін А.М. Приграничное сотрудничество в российско-украинских отношениях // Политика. – №1(19) – 2001. – С. 141-165.
5. Мельник С.В., Матросов В.Д. Перспективи створення евро регіонів в Україні як напрям розвитку транскордонного співробітництва в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lir.lg.ua/st_1.htm
6. Черномаз П.А. Еврорегион «Слобожанщина»: становление и роль в развитии украинско-российского трансграничного сотрудничества // Міждисциплінарні дослідження в науці та освіті. / Збірник праць Першого Міжнародного науково-практичного симпозиуму (7 травня 2012 р.): під ред. І.В. Новікової. [Електронний ресурс]. – Режим доступу URL: <http://www.es.rae.ru/mino/157>
7. Железняк А.В. Демократическое реформирование властных структур в соответствии с принципами регионализации и государственного федерализма // Материалы Международной конференции. – Чернигов, 11 ноября 2003 года / Управление внешних сношений и внешнеэкономической деятельности. – Чернигов, 2004. – 159 с.
8. Рябінін Є.В. Транскордонне співробітництво в системі процесів регіональної інтеграції України: політологічний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. – К., 2007. – 19с.
9. Троян С.С. Базові засади транскордонного співробітництва і перспективи функціонування евро регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://vuzlib.com/content/view/1685/74/>
10. Програма міжрегіонального та прикордонного співробітництва Російської Федерації та України на 2011-2016 рр. від 04.10.2010 р. № 643-382 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_382
11. Закон України «Про транскордонне співробітництво» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-15>
12. Закон України № 4572-VI «Про громадські об'єднання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
13. Breton A. Competitive Governments: An Economic Theory of Politics and Public Finance. – Cambridge University Press, 1998. – 408 p.